

HER ØYA 1943

GRENLAND
FRITEATER

2022

PORSGRUNNS-TRILOGIEN

Forestillinga om bombinga av Herøya i 1943 er forestilling nummer to i en trilogi som omhandler ukjente historier fra Porsgrunns historie i de dramatiske åra like før, under og etter annen verdenskrig. Første forestilling var Meierislaget 1933, som hadde premiere under Teaterfestivalen i 2018 og som ble satt opp om igjen i 2019. Den tredje forestillingen skal handle om den tidlige etterkrigstida, om overgangen fra varm til kald krig.

Gjennom hele perioden fra 1930 til 1950 var Porsgrunn med de nærliggende anleggene til Norsk Hydro på Herøya – Norges største arbeidsplass gjennom generasjoner - en sentral arena for politiske og økonomiske kamper som har formet det samfunnet vi har i dag – det som ofte går under betegnelsen "den norske modellen". De to store begivenhetene som står som "inngangs- og utgangsportaler" for perioden er kampen mellom streikende arbeidere og politi under Menstadslaget i 1931 og oppgjøret i fagbevegelsen mellom Arbeiderpartiet og Kommunistpartiet under streiken på Herøya i 1948.

Foto første side: Norsk Industriarbeidermuseum/Herøya Industripark

Dramatiker og instruktør, Tor Arne Ursin, under prøvene på Sjøfartsmuseet

Foto ved Stein Haugland

HERØYA 1943

Av Tor Arne Ursin

HISTORIEN SOM IKKE PASSET INN

Det har vært sparsomt med fortellinger om Herøya under krigen og det store lettmetall-prosjektet som ble bombet i 1943. Det er nok ikke så rart. Hvem skulle ha interesse av å fortelle om det?

Historien bak bombingene av Herøya er en historie om kollaborasjon med fienden og et forsøk på å profitere på krigsindustri for nazistene som fikk en tragisk utgang. Det er en kollektiv historie praktisk talt uten helter – i hvert fall den typen helter det norske samfunnet har likt å smykke seg med: En håndfull kjekke unge karer med både stål i ben og armer, fryktløshet og mot som reddet hele verden fra Hitlers atombombe, slik sujjettet for Tungtvannsakksjonen kan defineres. Det er en slående kontrast til historien om bombingene av Herøya.

Det finnes et bilde i Norsk Industrierbeidermuseums arkiv fra 14. juni 1945 av generaldirektør Bjarne Eriksen i samtale med Per Longum og Einar Skinnarland. Skinnarland er en av heltene fra Tungtvannsakksjonen og Longum var fotograf og den som samlet mye materiale om aksjonen. Vi ser bare ryggene deres, men Eriksens smilende fjes i den engelske kapteins-uniformen han gikk i på den tiden, for liksom å signalisere at han hadde vært på «rett side» selv om han i 1941 hadde ledet forhandlingene med nazistene om lettmetallprosjektet

på Herøya og undertegnet alle avtalene med I G Farben. Jeg tenker meg at Eriksen allerede her er på sporet av hvilken historie fra krigen som skal fortelles, for ikke å si iscenesettes.

Men hvis nå historien om bombingene av Herøya skulle framstilles av Hollywood med deres sans for slående forenklinger, så kunne det ha stått på plakaten: «De ville ha profitten. Vi fikk betale prisen.» Men hvem er nå de og hvem er vi? Jo, de er selvfølgelig Norsk Hydros ledelse ved Solli plass i Oslo med finansfyrstene i Oslo-konsortiet og Marcus Wallenberg bak seg. Og vi er selvfølgelig de Herøya-ansatte som fikk en 250 kg tung amerikansk bombe i hodet og måtte bøte med livet. Men mellom disse ytterpunktene i svart og hvitt er det utrolig mange nyanser i grått.

Det amerikanske bombeangrepet på Herøya lørdag 24. juli 1943 er den suverent største enkeltbegivenheten i Porsgrunn under annen verdenskrig, for ikke å si i Telemark. Det er også det store vendepunktet i krigen både på lokalt plan og for Norsk Hydros virksomhet i det hele. Fra 1941 og fram til angrepet var Porsgrunn preget av det enorme anlegget, som ga arbeid til mange. Bombingen satte ikke bare en stopp for det, men også for Hydros omfattende samarbeid med tyskerne.

«Det er så rart at det var amerikanerane og ikke tyskerane som bomba vårs», meddelte en eldre dame fra Moldhau-gen som ringte til meg for et par uker siden. Ja, det tenkte jeg også første gangen jeg hørte om det som guttunge på 1970-tallet. Var ikke vi på samme side som de kjekke amerikanerne mot de

fæle tyskerne? Hvorfor skulle de bombe oss? Her var det noe som ikke stemte med det jeg ellers hadde blitt fortalt om krigen.

Mange år er gått siden den gang og de historiene som har blitt løftet fram de siste årene er med på å skape et annet bilde av krigen som er langt mer mangfoldig og nyansert enn tidligere.

I desember 2018 satt jeg i trappa i Ælvespeilets foajé og hørte Marte Michelet snakke om hva vi visste og ikke visste – og ikke ville vite – om aksjonen mot jødene under krigen. Men tankene mine fløy til de tvangsarbeiderne (og seinere krigsfangene) som under krigen daglig var blitt ført fra «Lager Franken» i Hovenga og til anleggene på Herøya gjennom Storgata i Porsgrunn – kanskje tredve meter fra akkurat der jeg satt. Men det hadde jeg aldri hørt noen hverken snakke eller skrive om.

Selv om mye er kjent om selve angrepet, bl.a. gjennom en omfattende rapport fra Eidanger Salpeterfabrikker, hviler det allikevel et stort mørke over mange sider av industrianlegget til Nordisk Lettmetall. Hydro var flinke til å skjule sine spor. Selv om folk i Porsgrunn i allmenhet kjenner til at «det var tyskerane som bygde magnesium'en», er det mye som har vært uvisst, glemt eller skjult.

Det er bemerkelsesverdig få historier om det store antallet tvangsarbeidere som var med på anlegget, enn si bilder – også i forhold til dokumentasjonen som finnes fra liknende anlegg i Årdal og Sauda. Hvem var de? Hvor kom de fra? Hvor ble de av etter at anlegget ble

nedlagt? Noe av det samme kan man si både om dem som arbeidet på anlegget på regulært vis og om soldatene i SS Vaktbataljonen, som ble satt til å passe på anlegget.

Hva skjer med det samfunnet som blir lokket eller tvunget inn i et fatalt rustningseventyr? Hvilke dilemmaer havner folk i? Hvilke tanker og vurderinger gjør ulike mennesker seg?

Jeg har lett i arkiver og snakket med mange. Jeg har funnet ukjente opplysninger, men det ville være feil å si at jeg er kommet til bunns i hva som skjedde på Herøya i 1943. Arkiver har blitt kastet, dokumenter er brent. Mange historier er nok borte for alltid. Borte fordi aktørene ikke har hatt lyst til å fortelle, enten det nå er fordi de har hatt noe å skjule eller kanskje bare fordi de har lagt det bak seg og ønsket å se framover til lysere og bedre tider.

Men der dokumentene mangler og kildene tier, der får man dikte.

FAKTA OG FIKSJON

Det som fortelles i denne historien er en fiksjon, men bygger på historiske fakta, på lesning og arkivundersøkelser og på øyenvitneskildringer og historier folk har fortalt meg. Måten det er satt sammen på står imidlertid helt for dramatikerens regning.

Alle karakterene i forestillingen er med få unntak oppdiktet, selv om det går an å gjenkjenne trekk og anekdoter knyttet til virkelige personer. Unntakene er Tormod Gjestland, Axel Aubert og Wilhelm von der Bey.

Jeg har gitt Tormod Gjestland, den legendariske direktøren for Eidanger Salpeterfabrikker, en meget beskjeden rolle i forestillingen. Det kan for så vidt godt være urettferdig, men det motsatte ville ikke vært mulig, enn si etisk forsvarlig. Jeg har lest en interessant, men ufullstendig nedtegnelse av et intervju med Gjestland om krigsårene der han forteller noe om livet «mellom barken og veden» på Herøya. Men det er ikke

nok til å kunne plassere Gjestland i en sentral rolle i forestillingen.

Annerledes er det med Axel Aubert, Norsk Hydro's mektige generaldirektør. Hans rolle i spillet om lettmetallindustrien på Herøya har vært nøye studert og omtalt bl.a. i bøkene av Jan Didriksen, Ketil Gjølme Andersen og Anette Homlong Storeide. Det er også riktig å si at etter krigen fikk han nærmest all skyld for Hydro's samarbeid med tyskerne. Det var ikke ufortjent, men han sto også så «lagelig til for hogg» i og med at han døde høsten 1943 og ikke kunne forsvare seg.

Wilhelm von der Bey er nok en langt mer ukjent person for det store publikum. Han var direktør i Nordisk Lettmetall og beskrives av Ketil Gjølme Andersen som en meget omgjengelig person som var godt likt av alle. Men han hadde vært medlem av nazi-partiet i Tyskland siden 1933! Etter krigen ble han med hjelp av Hydro's styreleder Jens Bache-Wiig smuglet ut av Norge, noe som vakte stor harme i regjeringen Gerhardsen.

Foto: Norsk Industriarbeidermuseum/Herøya Industripark

BAKGRUNNEN

Tanken om å bruke norske vannkraftressurser til lettmetallindustri for tysk krigsflyproduksjon må ha vært med i planene lenge før angrepet på Norge 9. april 1940. Var de også en grunn til overfallet? Jeg har ikke sett så mange spekulasjoner om akkurat det. Men i hvert fall tok det ikke mange dagene før Göring på vegne av Luftfartsministeriet sendte Heinrich Koppenberg, den tidligere direktøren for Junkers flyfabrikk, med spesialfly til Oslo den 15. april for å få til nettopp det.

I Oslo møtte Koppenberg «lutter velvilje», som Ole Johan Sagafos skriver på Hydros hjemmesider. I løpet av kort tid var en avtale med norske finansfolk og industriledere på plass. Daværende juridisk direktør, senere generaldirektør i Norsk Hydro Bjarne Eriksen ledet forhandlingene på norske vegne.

Hydros mektige generaldirektør Axel Aubert hadde lenge hatt planer om å ta opp aluminiumproduksjon, men selskapet manglet kapital til å sette i gang. Da tyskerne kom var Aubert ikke sen om å gripe sjansen. Allerede fire dager (sic!) etter angrepet - den 13. april 1940 - mens Kongen, Kronprinsen og statsminister Nygaardsvold er på vill flukt etter at tyskerne bombet Elverum og Nybergsund for å drepe dem - trommer Aubert sammen lederne i Industriforbundet for å få tyngde bak en henvendelse til Kongen for å be ham å tre til side, slik at Hydro og andre selskaper kunne få frie hender til å samarbeide med okkupasjonsmakten.

Etter få måneder kunne Norsk Hydro gå sammen med sin tyske samarbeidspartner I G Farben og danne et selskap for å anlegge to aluminiumsverk og én magnesiumfabrikk på Herøya under navnet «Nordisk lettmetall A/S».

Anlegget på Herøya kom i gang allerede våren 1941, «under tysk ledelse, men heldigvis med et innslag av teknisk ekspertise fra Norsk Hydro», som Finn Rafn skriver i den offisielle okkupasjonshistorien som Porsgrunn kommune ga ut i 1955. Det er virkelig å grovt underspille Norsk Hydros rolle i affæren.

I G Farben (Interessengemeinschaft Farbenindustrie AG) er det beryktede selskapet bak blant annet dødsfabrikkene ved Auschwitz/Monowitz-anlegget i Polen og Zyklon B-gassen som ble brukt i gasskamrene. Samarbeidet mellom Hydro og I G Farben gikk tiår tilbake og var tett. To av I G Farbens direktører, som siden fikk lange straffer i Nürnberg, satt i styret for Hydro og Axel Aubert satt i det tilsvarende «Aufsichtsrat» i I G Farben.

Det var et problem for ledelsen i Hydro og I G Farben at en stor del av Hydros aksjer var på franske hender. Men de fikk hjelp av en gruppe investorer under ledelse av Hydros styremedlem Thomas Fearnley – det såkalte Oslo-konsortiet - til å få franskmennene ut. Gjennom avansert finansakrobatikk ble de franske eierne skjøvet til side slik at norske og tyske interesser fikk full kontroll. Hydro brød seg heller ikke om å vente på konsesjon, noe Quisling-regjeringen ikke gjerne ville gi. De var ikke like tyskvennlige som Norsk Hydro i denne saken!

ANLEGGET

Hydro skulle stå for damanlegg på Hardangervidda, kraftstasjon på Mår ved Rjukan og 20 mil med kraftlinjer til Herøya. Videre skulle de legge til rette for de nye fabrikanleggene og koble dem til eksisterende skinnegang og kaianlegg på Herøya. I G Farben skulle stå for byggingen av selve fabrikanleggene. Både tyske og norske firmaer fikk kontrakter på levering av deler og tjenester til anleggene.

Det må ha vært «boomtown» i Porsgrunn. Arbeidsledigheten, som hadde vært en svøpe i mer enn et tiår, forsvant raskt. Mange har nok allikevel vært skeptiske til om det var riktig å ta jobb på anlegget. Fagforeningsmedlemmer som spurte, fikk «tillatelse» fra ledelsen i Herøya Arbeiderforening til å ta jobb på anlegget. Blant ingeniørene var det også skepsis. Det var bakgrunnen for at Tormod Gjestland sommeren 1941 ba Axel Aubert komme til Herøya for å overtale tvilerne, som fikk klar beskjed om å samarbeide med tyskerne.

Nordisk Lettmetall var del av den storstilte Koppenberg-planen for utnyttelse av de rikeste utnyttede kraftressursene i Norge – Hardangervidda, Jotunheimen og Svartisen-området - til en syvdobling(!) av den norske lettmetallproduksjonen i løpet av få år. Det skulle utvides gamle eller anlegges nye fabrikker i Glomfjord, Årdal, Sunndal, Høyanger, Sauda og altså på Herøya. Dette er den største industriutbyggingen i Norge før oljeindustrien.

Utbyggingen gikk i gang over alt, men møtte snart på problemer. I september 1942 ble kraftstasjonen i Glomfjord sabotert i et dristig britisk/fransk/norsk commando-raid som nettopp hadde til hensikt å stanse planene om aluminiumproduksjon. Det viste seg at målene i Koppenberg-planen om en mangedobling av lettmetallproduksjonen i løpet av to år var helt urealistisk. Det hjalp heller ikke at Göring grep inn underveis og påla nok en fordobling av tallene!

Det var uorden og mangler over alt. Koppenberg fikk fyken. I løpet av første halvår 1943 ble alle de halvferdige anleggene oppgitt, med unntak av aluminiumoksydfabrikken i Sauda. Sommeren 1943 sto de store anleggene på Herøya derfor nokså alene igjen. Det sterke samarbeidet mellom Hydro og I G Farben fungerte, og alt lå an til at man kunne gå i produksjon i løpet av høsten 1943. Men slik skulle det ikke gå.

TVANGSARBEIDERE OG SS

Et av problemene tyskerne hadde var en skrikende mangel på arbeidskraft. I alle okkuperte land ble det derfor etter hvert innført ordninger for å tvinge folk i arbeid for tyskerne. Også nordmenn kunne bli satt til tvangsarbeid. Til anleggene på Herøya kom det folk fra mange kanter. Blant annet kom det forsomerer 1943 store kontingenter med franskmenn og jugoslaver fra Årdal etter at anleggene der ble oppgitt.

Det er viktig å være nøye med å skille tvangsarbeidere fra krigsfanger. Nazistene var, som vi vet, svært nøye på å gjøre forskjell på folk! De ville ikke ha krigsfanger, som de regnet for upålitelige, til å bygge rustningsindustri som den på Herøya. Men tvangsarbeidere fra nasjoner med vennligsinnede regimer som Kroatia og Frankrike, kunne brukes. Historiene om russiske og jugoslaviske krigsfanger i Norge hører til de aller mørkeste kapitlene i vår krigshistorie. Forholdene for tvangsarbeidere var bedre. De var ikke nødvendigvis inne sperret døgnnet rundt. De hadde også kontrakt om at de skulle få betalt, selv om dette ofte viste seg ikke å stemme i praksis.

I løpet av forsommeren 1943 var antallet tvangsarbeidere på Herøya kommet opp i mer enn 1000. Det er mange historier om franskmenn og ukrainere på Herøya og om hvordan nordmenn hjalp mange med mat og enkelte til å rømme, de fleste av dem fra seint i krigen. Men det er svært få minner om de jugoslavene som vi vet var der, og som ifølge Finn

Rafn var innkvartert i Lager Franken. Det kan bero på at jugoslavene bare var i Porsgrunn en kort tid og at de ble sendt videre til andre steder like etter at anlegget ble bombet.

Det er også knapt historier om soldatene fra SS som var på Herøya som vaktstyrke. De var fra det som først ble kalt Hirdvaktbataljonen, men som siden fikk navnet SS Vaktbataljon Oslo. Den besto av norske hirdfolk og frontkjempere med tysk befal. Styrken ble først brukt som leirvakter i de beryktede «serber- og russerleirene» langs Blodveien og Polarbanen i Nord-Norge, der de opptrådte så forferdelig at de våren 1943 fikk sparken og ble sendt sørover som vaktmannskap for viktig industri. Vi kan plassere SS Hauptsturmführer Fritz Kiefer, en av de aller verste tyske kommandantene, på Herøya. Han ble etter krigen skutt i Jugoslavia for sine krigsforbrytelser i Nord-Norge, men det er ingen historier om ugjerninger på Herøya.

FRA DE ALLIERTES SYNSPUNKT

De allierte fulgte nøye med på de tyske aktivitetene og regnet anleggene på Herøya som en viktig del av den tyske krigsmaskinen. Etter at USA kom med i krigen ved årsskiftet 1941/42 begynte oppbyggingen av amerikanernes 8th Air Force – «the Mighty Eighth». Sommeren 1943 hadde USA en flåte med flere tusen fly på plass i Storbritannia. De tok i bruk ny teknologi som muliggjorde såkalt «presisjonsbombing» fra stor høyde. Det forutsatte at man fløy i dagslys i store, nøye uttenkte formasjoner som ga en viss dekning mot jagerflyangrep og luftvernild. Mot Herøya skal det ha vært med 179 fire-motors fly av typen B-17 «Flying Fortress».

Angrepet på Herøya den 24. juli var det første toktet i «Operation Blitz Week», den mest intensive bombekampanjen til da. Målet var først og fremst å ødelegge grunnlaget for tysk jagerflyproduksjon. I «Blitz Week» inngikk ellers mange mål i Nord-Tyskland de nærmeste dagene, som Focke-Wulf-fabrikken ved Oschersleben, men også terror-bombingen av Hamburg (Operasjon «Gomorra»).

ANGREPET

Flyalarmen gikk klokka 12.45. Mange ansatte benyttet nok anledningen til å reise hjem. Finn Rafn skriver: «Da den første angrepsbølgen sluttelig kom - 35 minutter etter flyalarmen - var det etter hva man senere har kunnet fastslå ca. 1100 til stede på Hydros område, men bare ca. 800 var igjen på Lettmetall. De som gikk i Hydros tilfluktsrom greide seg alle bra, men av dem som ble igjen oppe på bakken omkom 18 personer på Hydros fabrikkanlegg. På Nordisk Lettmetall, hvor det var mangelfullt med tilfluktsrom, omkom 35 personer.» Angrepsstyrken var delt i fire, som kom fra ulike kanter inn over Herøya. En regner med at de slapp opptil 1500 bomber, de fleste på 250 kg. Det sies at flyene i den fjerde angrepsbølgen ikke kunne slippe lasten sin, da røykutviklingen over Herøya var så voldsom at det var umulig å se målet.

«På de to fabrikkanleggene falt i alt ca. 600 bomber mens 2-500 falt på Rolig-

heten, i Gunneklev og Frierfjorden - altså like omkring fabrikkområdet», skriver Rafn. «Henimot 200 falt spredt i omgivelsene ellers, hvorav noen falt på St. Hansåsen, Øyekast og Sundjordet i Porsgrunn. Blant annet ble en rekke bolighus innerst i Gunneklevfjorden ødelagt, dels som følge av en utglidning av grunnen og en betydelig utrasning av riksveien like sør for Klevstrand Skole. Skadene på fabrikkene var kolossale. Det primære mål - å stanse ferdiggjørelsen av lettmetallanleggene - var oppnådd til fulle. Resten av krigstiden drev de som ble igjen på dette anlegget med demontering og forsendelse av det som var brukbart til andre fabrikksteder i Europa.»

De allierte regnet toktet mot Herøya som meget vellykket. Motstanden fra tysk luftvernild var minimal og kun ett fly gikk tapt. Det nødlandet i Sverige uten tap av menneskeliv. Det var ellers ingen selvfølge. 8th Air Force skal ha hatt de høyeste tapstallene blant amerikanske strideneheter i Europa.

SPØRSMÅL UTEN SVAR

Tok amerikanerne spesielle hensyn til folk på Herøya? Kom bombetoktet ved arbeidstidas slutt på en lørdag for å skåne arbeiderne på Herøya? Fantet det en hemmelig avtale med Hjemmefronten om dette? Flere folk jeg har snakket med, og som det er liten grunn til å mistenke for noen spesiell USA-sympati, er fortsatt overbevist om at det må ha vært tilfelle. Men jeg har ikke funnet sikre spor av noe sânt. I enkelte rapporter skryter amerikanerne tvert imot av at de fikk drept riktig mange høytstående nazister som var til stede fordi innvielsesseremonien for de nye lettmetallfabrikkene var i gang! Det er på den annen side åpenbart propaganda.

Noen rapporter tyder på at det ikke bare var lettmetallproduksjonen amerikanerne var ute etter å få has på, men at de var minst like opptatt av å stanse Hydros nitrat-produksjon på Herøya. Og når en ser på kartet over bombetrefene på Herøya virker de ganske likelig fordelt på Eidanger Salpeterfabrikk og Nordisk Lettmetall adskilte sine områder. Det er rimelig å tro at det ikke er helt tilfeldig, gitt amerikanernes «presisjonsbombing» med avanserte bombesikter. Og ammoniumnitrat (NH₄NO₃), som kan brukes til sprengstoff, hadde lenge stått på Hydros produktliste.

Jeg undret meg lenge over om ikke Hydro la om produksjonen fra kunstgjødsel til sprengstoff under krigen, men ingen historikere jeg spurte ville bekrefte mine mistanker. Det var først Tormod «Buster» Gjestland, barnebarnet til direktøren han er oppkalt etter, som

i samtale med meg i fjor kunne opplyse at Hydro allerede under Vinterkrigen i hemmelighet sendte 400 tonn ammoniumnitrat i uka fra Herøya med jernbane til Finland!

Denne opplysningen rører også ved spørsmålet om hvordan det var mulig å få i gang produksjonen ved Eidanger Salpeterfabrikk så snart som 15. november 1943? Det fortelles at direktør Gjestlands umiddelbare reaksjon da han så de voldsomme ødeleggelsene av bombinga var «Dette får vi aldri i gang igjen!»

Men det gjorde man – i en situasjon der tyskerne var på defensiven og der det var stor knapphet på de fleste innsatsvarer. Hvorfor skulle tyskerne ha prioritert gjødselproduksjonen på Herøya hvis det ikke var viktig for krigsinnsatsen? «Buster» Gjestlands svar var nettopp at Hydro allerede 15. november 1943 igjen kunne levere ammoniumnitrat til Wehrmacht.

Bakerste rad fra venstre: Nora Linnea Nielsen, Tiril Kjærvik Bråthen, Trym Kjærvik Bråthen, Tobias Vik, Arnt Christian Teigen, Sander Jordbakke, Øyvind Nilsen, Mehdi Khoshbakhtian, Svend Erichsen, Maria Løkken Skjellum, Jean-Vincent Kerebel med (hundenavn)

Midterste rad fra venstre: Elisabeth Guttormsen, Harald Dille, Sigrid Eine Naas, Anne-Sophie Erichsen, Geddy Aniksdal, Lars Sørbø, Tormod Haugen, Igor Dunderovic, Claiton Antonio da Cunha

Foran, sittende fra venstre: Nina Ossavy, Arne Restad, Guro Dale, Ella Johansen Omdal, Audun Oseid, Moa Agnes Oterkiil Mattson, Birk Teodor Rabben, Ann Kristin Kise, Jørgen Vik Runnan, Max Kausland Eide, Tor Arne Ursin

Utøvere som ikke var til stede på bildet: Magne Kvande, Leif Arild Sanden, Vidar Ytre-Arne, Frank Severinsen

ETTERSPILET

Bombingen av Herøya ble et vendepunkt for Norsk Hydro. Bjarne Eriksen, som på det tidspunkt hadde etterfulgt Axel Aubert som generaldirektør, nektet å etterkomme tyskerne krav om å opprettholde ammoniakkproduksjonen på Rjukan, som tyskerne var interessert i på grunn av biproduktet tungtvann. Men det var ikke lenger bruk for ammoniakken fra Rjukan etter stansen på Herøya. I august 1943 ble Bjarne Eriksen arrestert og internert i Tyskland sammen med det norske reserveoffiserskorpset. Det er uklart om det var fordi han var offiser eller på grunn av hans nei til tyskerne som Hydro-direktør.

I september 1945 ble det innledet etterforskning mot Norsk Hydro for kollaborasjonen med tyskerne under krigen. Det ble innhentet omfattende dokumentasjon - særlig av lettmetallengasjementet, Nordisk Lettmetall og Oslo-konsortiet. Men fra høsten 1947 synes etterforskningen å ha stilnet av, og det ble ikke laget noen innstilling. Etter at Oslo politikammer i 1948 purret på etterforskningen, ble det konkludert med at det ikke var grunnlag for å fortsette etterforskningen, noe som var klart i strid med det materialet som var samlet inn.

Det ble nok vanskelig for staten å gå til sak mot Norges viktigste industriselskap, som skulle være drivkraften i «den nye arbeidsdagen» og som staten var i gang med et omfattende samarbeid med – med gjenoppbyggingen av lettmetallindustrien på Herøya, ferdigstillingen av Mår kraftverk og den nye

gjødselfabrikken i Glomfjord. Axel Aubert, som var død i 1943, kunne vel få skylden for det hele? Det var best at de andre gikk fri.

Det samme skjedde med Oslo-konsortiet, som fikk beholde sine aksjer. «Investorene i Oslo-konsortiet representerte det norske industriborgerskapet. De kom fra familier som hadde spilt en sentral rolle under industrialiseringen av Norge, og som i kraft av sine samfunnsposisjoner og næringsvirksomheter kunne få stor betydning for gjenoppbyggingen av landet», skriver Anette Homlong Storeide, forfatteren av boka Norske krigsprofitører. «Og ... da krigen var over fikk de beholde investeringen og komme fra oppgjøret uten nevneverdige riper i lakken.»

Roen senket seg. Den nye arbeidsdagen kunne begynne.

HISTORIEN SOM IKKE BLE FORTALT

Den skrekkelige opplevelsen av bombinga satt dypt i minnet til dem som hadde opplevd det. Men historien om hvorfor og hvordan dette kom til å hende ble pakket pent inn i en fortelling om at Norsk Hydro ble tvunget til å samarbeide med nazistene. Den første filmen om Tungtvannsakksjonen fra 1948 åpner med å fortelle hvordan Axel Aubert fra første stund – og på elendig tysk(!) - kontant avviser nazi-regjeringens invitasjon til et samarbeid.

Det nye Norge hadde ikke bruk for en historie som den om Herøya – om kollaborasjonen med Hitlers krigsmaskin, en historie uten helter som fikk en katastrofal og dødelig utgang. Historien om tungtvannsakksjonen – heltehistorien om hvordan en håndfull kjekke og dristige karer bokstavelig talt reddet verden fra Hitlers atombombe - passet mye bedre inn i det narrative man hadde lyst til å skape. Ja, selv i den nyeste tv-serien om Kampen om tungtvannet fra 2015 er framstillingen av ledelsen i Hydros rolle tvilsom.

Det var først da Jan Didriksens bok «Industrien under hakekorset» kom i 1987 at en annen fortelling begynte å ta form. Didriksen var avgått direktør i Norges Industriforbund og ble utpekt til å skrive industriforbundets historie i krigsperioden. Didriksen hadde også vært motstandsmann og fange på Grini og i Sachsenhausen. Hans opplysninger om Axel Auberts rolle for å få Kongen avsatt i april dagene 1940 var oppsiktsvekkende.

I årene fram mot Norsk Hydros hundre års jubileum i 2005 ble det skrevet et tre binds verk om selskapets historie. Forfatteren av første bind, som omhandler historien fram til slutten av annen verdenskrig, er Ketil Gjølme Andersen. Han bygget blant annet på en lang rekke universitetsoppgaver som var laget om emnet. Gjølmes tekst er solid arbeid. Men da innholdet ble kjent, måtte spørsmålet om publisering gå helt til topps i konsernledelsen slik at generaldirektør Egil Myklebust kunne fastslå: - Vi kan ikke skjule noen ting!

Jeg har det fra kommunikasjonsdirektør i Norsk Hydro Ole Johan Sagafos at historien om Hydros kollaborasjon under krigen siden har blitt brukt av konsernet som eksempel på hvordan ting ikke skal gjøres.

TAKK

Denne forestillinga har vært underveis lenger enn noe annet jeg har laget. Det skyldes selvsagt i første rekke pandemien. Manuskriptet var ferdig i 2019 og vi sto klare til å begynne å prøve på forestillingen våren 2020 da pandemien stengte oss ned. Det samme skjedde i 2021.

Det er svært mange som fortjener en takk. Aller først må jeg få nevne vårt publikum. Det var mange som hadde kjøpt billetter til forestillingen i 2020, som lot dem overføre til 2021 og så igjen til 2022. Dette trofaste publikummet fortjener en ekstra takk!

Aldri tidligere har jeg fått så mange innspill og tilbakemeldinger med telefon, med brev, med e-post eller ved personlig oppmøte eller et tilfeldig møte på gata eller i skogen. Kjell Eide var en av de første jeg snakket med. Han fortalte levende om skrekken ved å sitte i en kjeller på Floodeløkka som seks-åring og høre tordenen fra flyene. Kjell-Ivar Brynsrud har delt sine klare minner fra da han var tre år og familien ble stoppet av bombinga på vei hjem fra Bjørkøya i en kogg, men også om hvordan hans far opplevde å arbeide på Nordisk Lettmøll med å montere likerettere sammen med Bjørn Berby. Ragnar Harkjerr har fortalt om luftvernet i Porsgrunn i 1943.

Petter Hansen fortalte om sin bestefar, som ikke gikk i bomberom den skjebnesvangre dagen og ble skadet, men ble reddet av en fransk tvangsarbeider som vernet ham med sin egen kropp.

Denne anonyme tvangsarbeideren er det nærmeste jeg har kommet en helt i denne tragiske historien. Magnus Kallhovde, som må være en av de aller siste gjenlevende av de som arbeidet på Herøya i 1943, kunne gi mange presise detaljer om livet innenfor porten. Morten Muggerud har fortalt om bestefaren som ble drept fordi han tok et skift for en kamerat og hvordan det påvirket hele familien. Ragnhild Johansen har fortalt om hvilke historier og rykter om bombeangrepet som hun hørte i sin familie. Inger Ødegård har fortalt om Admini på Herøya og om gjesteboka som er blitt borte, og Finn Gjestland har kommet med bilder av admini under krigen.

Tormod «Buster» Gjestland har bidratt med mange informasjonen og ukjente opplysninger om Hydro på Herøya og også latt meg få kopiere private brev fra 1943. Truls Nordby har formidlet historien til familien Nergaard, som hjalp noen av tvangsarbeiderne å rømme. Ingemann Nordfjellmark har fortalt historien om bomba som falt på huset til familien i Knarrdalstrand, skadet hans bror og drepte hans søster, det eneste barnet som omkom den dagen.

Gunnar Hannibal Lie og Finn Werner Bekken har svart på tekniske spørsmål når det gjelder fabrikkbygningene. Øyvind Sneltevdet har svart på en mengde spørsmål ingen andre kunne svare på.

En stor takk til alle sammen! Nå håper jeg bare at jeg ikke har glemt alt for mange som har gitt et bidrag.

En spesiell takk til Stein Haugland som

kom med det dramatiske bildet fra bombinga og som aldri hadde vært offentliggjort tidligere, men som vi fikk anledning til å bruke. Bildet er tatt av hans bestefar Nils Knut Nilsen, som kastet seg på sykkel på Heistad, trakk til Åsstranda og knipset bildet med en Kodak-kasse. Takk også til den entusiastiske Bjørn Bremdal, som har tatt vare på og digitalisert de amerikanske filmopp-takene fra bombeangrepet.

Takk til Kjetil Djuve og Gro Solvang og resten av staben på Norsk Industrierbeidermuseum på Vemork, som hjalp meg å finne fram i arkivene der. Takk til Michael Stokke ved Narvik-senteret, som kanskje er den som har samlet mest om krigsfanger og tvangsarbeidere i Norge, for å dele raust av sin kunnskap og for å sette meg i kontakt med Sigurd Styrvold, som har forsket på den norske SS Vaktbataljonen. Takk til Ole Johan Sagafos fra Norsk Hydro for gode svar på mine spørsmål og til Anette Homlong Storeide fra Falstad-senteret for andre spørsmål om ting jeg lurte på i boka hennes. Takk ikke minst til Ketil Gjølme Andersen fra Teknisk Museum for raust

å dele av sitt inngående kjennskap til Norsk Hydros historie og den nazistiske tvangsøkonomien i Norge under krigen. Til slutt vil jeg gjerne minnes to jeg skulle ha hatt med på arbeidet med manuskriptet.

Jeg kom i kontakt med historikeren og forfatteren Bernt Roughvedt i forbindelse med arbeidet med Meierislaget. Det Bernt ikke visste om annen verdenskrig i Telemark, det er vel knapt verdt å vite. Han var et levende leksikon over detaljer om aktører og hendelser med en enestående evne til å leve seg inn i og forklare aktørenes tanker og motivasjoner. Jeg hadde gledet meg til å kunne spørre ham til råds, men han ble dessverre syk og døde i 2019.

Helge Mæland, norsklektoren, SV-politikeren og lokalhistorikeren fra Eidanger som døde plutselig i 2021, bidro med mye materiale og mange samtaler til hele trilogien om Herøya-samfunnet – Meierislaget 1933, Herøya 1943 og ikke minst til den kommende forestillingen om etterkrigstida. Det er sårt å ikke få kunne vist ham resultatene.

KARAKTERER

Hydro/Nordisk Lettmetall:

Axel Aubert, generaldirektør
Tormod Gjestland, direktør
Filip Rasch, en ung ingeniør
Trygve Tveitsto, fagforeningsmann
Syversen, en gammel krigsseiler
Bjørn Øye, en ung kommunist
Krsto Jovanovic
Dr. Ing. Wilhelm von der Bey

Lars Sørbø
Tormod Haugen
Sander Jordbakke
Leif Arild Sanden
Lars Sørbø
Birk Teodor Rabben
Igor Dunderovic
Leif Arild Sanden

Adminiet:

Fru Leite, bestyrerinne
Fru Lillevann, ei vaskedame
Nelly, ei ung jente
Herleik, en gartner

Geddy Aniksdal
Anne- Sophie Erichsen
Sigrid Eine Naas
Harald Dille

SS Vaktbataljon:

Metzger, SS Hauptsturmführer
Settem, menig
Kristiansen, menig

Arnt Christian Teigen
Magne Kvande
Tobias Vik

KARAKTERER

Andre:

Alf Peaters, en fiolinist
Sjåfør tysk motorsykkkel, lastebil
Lt. Col. Kermit Stevens, videoinnslag
RAF Sergeant, videoinnslag
Understudies:

Vidar Ytre-Arne
Frank Severinsen
Louie Procopio
Julian Smith
Ella Johansen Omdal, Svend Erichsen
Nina Ossavy, Audun Oseid

Ellers medvirker: Ann Kristin Kise, Moa Agnes Oterkiil Mattsson, Nora Linnea Nielsen, Max Kausland Eide, Tiril Kjærvik Bråthen, Ella Johansen Omdal, Jørgen Vik Runnan, Trym Kjærvik Bråthen, Arne Restad, Tormod Haugen, Audun Oseid, Mehdi Khoshbakhtian, Claiton Antonio da Cunha, Øyvind Nilsen

PRODUKSJONSSTAB

Regi og manusforfatter:	Tor Arne Ursin
Regiassistenter:	Nina Ossavy, Svend Erichsen
Dramaturg:	Jesper Halle
Produsent:	Dag Haddal, Hans Petter Eliassen
Komponist:	Truls Hannemyr
Teknisk sjef og lydtekniker:	Andrew Keeping
Riggere:	Erik Spets, Stefan Nilsson, Daniel Jones
Produksjonsleder, scenograf og rekvisitør:	Maria Løkken Skjellum
Kostymer:	Guro Dale, Elisabeth Guttormsen
Lysdesign:	Jean-Vincent Kerebel
Lysteknikere:	Laurent Ravot, Paulucci Araújo
Lydproduksjon:	Flyt Audio
Lydtekniker:	Eivind Fossnes Dahl
Scenetekniker:	Joakim Dan Jørgensen
Videoproduksjon:	Lars Løberg Andersen
Fotograf:	Dag Jenssen
Video:	Jørn Steen
PR/program:	Jan Kenneth Walmann, Reklamehuset Wera, Hans Petter Eliassen
Frisør:	Alicia Nøklegård
Spillestedsansvarlig:	Bjørn Tore Moen
Vakthold:	IF Borg
Koordinator for amatører:	Trine Rabben
Bilmekaniker:	Frank Severinsen
Pyroteknikk:	Hanto fyrverkeri

Forestillingsbilder tatt fra prøver ved Hans Petter Eliassen.
Historiske bilder med tillatelse fra Norsk Industriarbeidermuseum/
Herøya Industripark

Porsgrund Historielag og Stiftelsen
Porsgrunns museene har som formål å bidra til
bevaring av de gode tradisjoner i kommunens
byggnings- og bymiljø og en positiv videreutvikling
av disse.

Det er med glede vi nok en gang kan ønske PIT
velkommen til å bruke bygninger og eiendommer
i våre unike museumsområder.

Dette er historisk grunn, byens arnested. Porsgrunns museene og Grenland Friteater er to viktige
kulturbærere som samarbeider i Porsgrunn.

Uten fortid - ingen fremtid

TAKK TIL

Fjeldstad stillas, Teater Ibsen, Eastern WAR Birds of Norway, Dag Holmer, Vestfold
og Telemarksfylkeskommune – Team for nyere tids kulturminner, DownTown, PIT-
hjelperne, Norsk Industriarbeidermuseum/Herøya Industripark

En spesiell takk til Ragnar Pedersen som ga oss vår kjære Chevrolet lastebil modell
1928, som har spilt med i så mange forestillinger siden 1995. Takk også til Dag
Holmer som ordnet alt det praktiske med bilen.

Grenland Friteater er støttet av:

Vestfold og Telemark
FYLKESKOMMUNE

KULTURDEPARTEMENTET

PORSGRUNN KOMMUNE

GRENLAND
FRITEATER

HUKEN 3D • 3921 PORSGRUNN
WWW.GRENLANDFRITEATER.COM